

УДК 341.211

С. С. Андрейченко,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри міжнародного

права та міжнародних відносин

Національного університету «Одеська юридична академія»

Фонтанська дорога 23, м. Одеса, 65009, Україна

e-mail: ssandreichenko@gmail.com

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ ЗА ПРАВОМІРНУ ДІЯЛЬНІСТЬ: КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

Стаття присвячена розгляду теорії абсолютної відповідальності в міжнародному праві. Автором вивчається юридична природа, зміст, характерні особливості абсолютної відповідальності. Встановлюються основні відмінності абсолютної відповідальності держав від відповідальності за міжнародні протиправні діяння. Робиться висновок про необхідність прийняття універсального договору щодо відповідальності держав за правомірну діяльність, якою заподіюється шкода суб'єктам міжнародного права.

Ключові слова: міжнародна відповідальність, теорії міжнародної відповідальності, абсолютна відповідальність, об'єктивна відповідальність.

У сучасному міжнародному праві розмежовуються поняття «*responsibility*» та «*liability*», що позначаються українською мовою одним терміном «відповідальність». Відповідальність *responsibility*, як правило, означає наслідки порушення міжнародного зобов'язання, у той час як відповідальність *liability* означає обов'язок відшкодувати шкоду за відсутності порушення норм міжнародного права. Абсолютна відповідальність (*sine delicto liability*) – особливий вид відповідальності в міжнародному праві за правомірну діяльність, пов'язану з джерелами підвищеної небезпеки, умовою настання якої є завдання шкоди суб'єктові міжнародного права. На своїй п'ятдесят третій сесії 2001 р. Комісія прийняла остаточний текст проекту преамбули та 19 проектів статей про запобігання транскордонній шкоді від небезпечних видів діяльності. У 2006 році прийнята Резолюція ГА ООН 61/36 «Розподіл збитків у разі транскордонної шкоди, заподіяної внаслідок небезпечних видів діяльності». Однак ці документи не стосуються питань міжнародної відповідальності, а йдеться лише про співробітництво держав у запобіганні шкоді від небезпечних видів діяльності. Тому в цілому питання про відповідальність держав за правомірну діяльність (абсолютну відповідальність), залишається відкритим і потребує свого подальшого вирішення.

Проблемам відповідальності держав, в тому числі, питанням, пов'язаним з відповідальністю держав за шкоду, заподіяну в зв'язку з правомірною діяльністю, присвятили свої праці як вітчизняні (Ю. Ю. Блажевич, М. В. Буроменський, В. Г. Буткевич, А. І. Дмитрієв, Н. А. Зелінська, І. І. Лукашук, В. В. Мицик, Л. Д. Тімченко, Ю. С. Шемшученко), так і зарубіжні вчені-юристи (Д. Анцилотті, Я. Броунлі, В. С. Верещетін, Дж. Кроуфорд, Л. Ф. Оппенгейм). У той же час деякі важливі напрями зазначеної проблеми ще не стали об'єктом спеціального вивчення в сучасній українській науці міжнародного права і частково розкриті зарубіжними вченими. Багато вчених-міжнародників обмежуються лише констатацією існування в системі міжнародного права норм про абсолютну відповідальність держав, не аналізуючи юридичну природу, зміст даного інституту.

Тому мета статті полягає у вивченні характерних особливостей абсолютної відповідальності, встановленні основних відмінностей абсолютної відповідальності держав від відповідальності за міжнародні протиправні діяння.

Дискусія з приводу того, чи несуть держави за міжнародним правом відповідальність за діяння, що ставляться ним у вину, пов'язані з ризиком, і якщо так, то за наявності яких умов, відбувається ще з початку ХХ ст. Пізілло-Маццескі (*R. Pisillo-Mazzeschi*) у своїй праці, присвяченій проблемі відповідальності держави за шкоду, завдану навколишньому середовищу, пише про існування «різних теорій про міжнародну відповідальність держав, більшість з яких стосуються відповідальності за певні види протиправних діянь і одна про відповідальність за відсутності протиправного діяння» [1, с. 15]. Відповідальність за відсутності протиправного діяння, абсолютна відповідальність, зазвичай встановлюється за види діяльності, пов'язані з джерелами підвищеної небезпеки, зокрема, використання ядерної енергії в мирних цілях, освоєння космосу, використання повітряного, морського простору.

Слід погодитися з С. Ю. Марочкіним та Д. Д. Остапенко, що «покладання відповідальності за правомірну діяльність призвело до появи правової концепції абсолютної відповідальності за невинувате завдання шкоди» [2, с. 200]. На думку Я. Броунлі (*I. Brownlie*), в міжнародному праві норм, що регулюють питання відшкодування шкоди, заподіяної у зв'язку з правомірним використанням джерел підвищеної небезпеки, небагато. Однак намітилася в нормотворчому процесі тенденція, яка свідчить перебування міжнародно-правового інституту абсолютної відповідальності в стадії становлення [3, с. 26]. Майже аналогічну точку

зору має Е. Аречага (*E. Aréchaga*), який пише, що значний ступінь ризику, пов'язаний з окремими небезпечними або навіть дуже небезпечними видами діяльності, а також можливість заподіяння непомірно великої шкоди в результаті подібної діяльності призвели до появи правової концепції абсолютної відповідальності за наслідки такої діяльності [4, с. 410].

У ході розгляду теми відповідальності держав за протиправні діяння, Комісія міжнародного права зіткнулася з питанням відповідальності за дії, не заборонені міжнародним правом і вирішила створити нову тему, окремо від проблеми відповідальності за протиправні діяння. Так, КМП почала розглядати тему «Міжнародна відповідальність за шкідливі наслідки дій, не заборонених міжнародним правом» 1973 р. Обговорення Генеральною Асамблеєю Проекту статей із даної теми наочно розкрило велику кількість проблем в цій сфері та несприйняття її рядом держав. У зв'язку з концептуальними складнощами, пов'язаними з відповідальністю за шкідливі наслідки дій, не заборонених міжнародним правом, КМП 1997 р. вирішила спочатку розглянути питання запобігання шкоди, з тим, щоб у подальшому знову повернутися до питань власне компенсації заподіяної шкоди.

Як наголошує Спеціальний доповідач КМП за темою відповідальності держав за завдання шкоди в результаті правомірної діяльності Х. Барбоза (*J. Barboza*), КМП не досягнула консенсусу щодо тексту більш ніж за 30 років роботи через неминучі труднощі представленої теми. КМП зрештою розділила тему на «запобігання» і «розподіл шкоди» і, нарешті, представила проекти статей Генеральній Асамблеї ООН [5, с. 26]. На своїй п'ятдесят третій сесії 2001 р. Комісія прийняла остаточний текст проекту преамбули та 19 проектів статей про запобігання транскордонній шкоді від небезпечних видів діяльності. Прийнята 2006 року Резолюція ГА ООН 61/36 «Розподіл збитків у разі транскордонної шкоди, заподіяної внаслідок небезпечних видів діяльності», що стосується лише про співробітництва держав у запобіганні шкоді від небезпечних видів діяльності.

Основний зміст абсолютної відповідальності держав полягає в обов'язку держави, яка завдала шкоди в результаті своєї правомірної діяльності, відшкодувати таку шкоду потерпілій державі. «У цьому випадку причинно-наслідковий зв'язок між діяльністю і шкодою призводить до зобов'язання з виплати компенсації, навіть якщо пошкодження спричинено законною діяльністю» [1, с. 16-17]. У разі відмови держави відшкодувати шкоду, заподіяну в результаті правомірної діяльності,

вона повинна нести міжнародну відповідальність в силу порушення своїх міжнародних зобов'язань.

У вітчизняній та зарубіжній науці міжнародного права не існує єдності думок, яким терміном називати відповідальність держав за правомірну поведінку, в результаті якої було завдано шкоду. Ряд зарубіжних вчених, на наш погляд цілком обґрунтовано, дотримуються точки зору, що таку відповідальність слід називати відповідальністю «*sine delicto liability*», так як юридичні наслідки настають внаслідок завдання шкоди небезпечними видами діяльності без порушення будь-яких зобов'язань. Відповідальність «*sine delicto*» точно відповідає назві теми КМП ООН: «Відповідальність за шкідливі наслідки діянь, не заборонених міжнародним правом».

Значна кількість авторів для позначення відповідальності за шкоду, заподіяну при здійсненні правомірної діяльності використовує одночасно як термін «абсолютна» відповідальність, так і термін «об'єктивна» відповідальність. Т. Ю. Сидорова, присвятивши своє дослідження відповідальності у міжнародному атомному та міжнародному космічному праві, вважає, що «слово «абсолютна» підкреслює, що межі такої відповідальності розширені порівняно з відповідальністю за правопорушення, а слово «об'єктивна» означає відсутність вини як умови несення суб'єктом відповідальності. У сучасному розумінні абсолютна відповідальність – це комплекс відносин, що виникають у зв'язку з заподіянням шкоди без вини в результаті здійснення правомірної діяльності, незалежно від того, чи здійснюється вона державою чи іншими суб'єктами...» [6, с. 19].

З точки зору інших авторів, термін «абсолютна відповідальність» є просто некоректним, який із позицій юриспруденції не має сенсу, оскільки існують випадки звільнення від відповідальності. Зокрема, такі випадки передбачені навіть у міжнародному космічному праві, положення якого щодо відповідальності вважаються найбільш жорсткими [7, с. 250].

На нашу думку, термін «об'єктивна відповідальність» необхідно застосовувати, коли йдеться про вчинення міжнародно-протиправного діяння, в результаті якого було заподіяно шкоду, і держава-порушниця повинна нести міжнародну відповідальність незалежно від наявності вини з її боку. Термін «абсолютна відповідальність» застосовується у разі вчинення дій, які не забороняються міжнародним правом, однак завдають шкоди.

Проаналізувавши обидві теорії – об’єктивної відповідальності за міжнародні протиправні діяння (*objective responsibility*) та відповідальності за правомірну діяльність (*sine delicto liability*), спробуємо виділити їх відмінні риси з метою встановлення самостійності зазначених концепцій в міжнародному праві.

По-перше, абсолютна відповідальність не пов’язана із вчиненням міжнародно-протиправного діяння. Фактичною підставою для відповідальності за правомірну діяльність є не діяння держави, а незалежна від неї подія, що призвела до завдання шкоди. Події, що лежать в основі абсолютної відповідальності, відрізняються від діянь, що порушують міжнародні зобов’язання, і мають певні риси. Подія повинна кваліфікуватись як непереборна сила.

Слід погодитися з Дж. Палмізано (*G. Palmisano*), що обов’язок держави забезпечити компенсацію жертвам такої шкоди – прямо або побічно, за допомогою введення, в рамках національних правових систем, цивільної відповідальності відповідного оператора – не слід розглядати, відповідно до домінуючих тенденцій в теорії і практиці міжнародного права, як форму «суворої» відповідальності (*«strict» responsibility*), яка витікає із вчинення міжнародно-протиправного діяння. Іншими словами, це не є формою відповідальності за протиправне діяння, яка не залежить від наявності і доведення будь-якого ступеню вини з боку актора діяння. Скоріше, таке зобов’язання буде передбачено в первинних нормах, спрямованих на забезпечення належного розподілу збитків у разі шкоди, заподіяної внаслідок ряду технологічних, промислових або наукових заходів – таких як виробництво або використання ядерної енергії, використання космічного простору, транспортування та ліквідація небезпечних відходів – які, хоч і є законними і навіть корисними і необхідними для добробуту людства, містять у собі невід’ємний і серйозний ризик транскордонної чи екологічної шкоди [8, с. 1131].

С. Б. Раскалей підкреслює, що «в даному випадку факт спричинення шкоди лежить за межами волі її застосовувача. Цей результат не лише не відповідає їй, але і прямо протилежний. Держава, що має відношення до оперуванням джерелом підвищеної безпеки, не бажала, не передбачувала, не могла і не повинна була передбачити настання подій, в результаті яких спричиняється шкода іншим суб’єктам» [9, с. 23].

По-друге, відповідальність держави за міжнародно-протиправне діяння може виникати як при наявності вини при порушенні міжнародних зобов’язань, так і при її відсутності (об’єктивна відповідальність). Але

в обох випадках поведінка, що атрибується державі, є протиправною. Абсолютна відповідальність настає за правомірну поведінку держави, яка не порушує норми міжнародного права, проте завдає шкоди.

По-третє, міжнародні протиправні діяння класифікуються залежно від ступеня соціальної небезпеки, об'єкта посягання, тоді як діяння, що лежать в основі абсолютної відповідальності держав, не підлягають класифікації залежно від ступеня соціальної небезпеки.

По-четверте, відрізняються джерела в розглянутих сферах відповідальності. Відповідно до ст. 12 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р., «порушення державою міжнародно-правового зобов'язання має місце в тому випадку, коли діяння даної держави не відповідає тому, що вимагало від нього зазначене зобов'язання, незалежно від його походження або характеру» [10, с. 54], тобто форма закріплення зобов'язання може бути будь-якою (договір, звичай, акти міжнародних організацій, односторонні акти держав, судові рішення).

Стосовно джерел абсолютної відповідальності, то однією з основоположних характеристик є її договірна природа. «Виключно на підставі договорів виникає така форма відповідальності, як абсолютна, так як за відсутності спеціальних угод держави, у зв'язку із здійсненням правомірної діяльності яких виникла шкода без вини, не є юридично зобов'язаними відшкодувати таку шкоду», – пише Ю. М. Колосов [11, с. 261].

В. Н. Денисов, який, до речі, виділяє окремо абсолютну відповідальність та сувору відповідальність, наполягає на тому, що ці обидва близькі види відповідальності можуть застосовуватися лише в міжнародному договірному праві, а саме там, де вони ясно регламентовані у спеціальних угодах. У міжнародному звичаєвому праві не існує жодних підстав для застосування категорії абсолютної відповідальності, і тому її необхідно розглядати як спеціальний міжнародно-правовий режим [12, с. 432].

Держава може нести відповідальність за правомірну діяльність лише в тих випадках, коли висловлює на це явну, пряму і недвозначну згоду. Нині подібна згода держав уже закріплена в низці документів. Таку відповідальність передбачено, зокрема: Конвенцією про міжнародну відповідальність за збитки, заподіяні космічними об'єктами 1972 р., Конвенцією ООН з морського права 1982 р., Римською конвенцією про відшкодування збитків, заподіяних іноземними повітряними суднами третім особам на поверхні 1952 р. та ін.

Існує також кілька договорів, які передбачають абсолютну відповідальність за шкоду, заподіяну в результаті діяльності з мирного використання атомної енергії. Серед них, Конвенція про відповідальність третіх сторін у галузі ядерної енергетики 1960 р., Брюссельська конвенція про відповідальність операторів ядерних суден 1962 р., Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерні збитки 1963 р., Брюссельська конвенція про відповідальність за морські перевезення ядерних матеріалів 1971 р. Уявляється коректною думка тих авторів, з позиції яких багато подібних конвенцій стосуються головним чином не відповідальності держав, а цивільної відповідальності відповідно до застосовного внутрішнього права. Вони встановлюють абсолютну відповідальність для підприємств, що використовують ядерну енергію, і лише в окремих випадках передбачають таку відповідальність для держав, що здійснюють таку діяльність [4, с. 411].

По-п'яте, в результаті вчинення міжнародно-протиправного діяння заподіюється як матеріальна, так і нематеріальна шкода. В результаті правомірної діяльності заподіюється тільки матеріальна шкода, адже держава не зазіхає на честь, гідність інших суб'єктів міжнародного права.

По-шосте, в разі наявності непереборної сили при правомірному використанні джерела підвищеної небезпеки, спеціальними міжнародними угодами передбачається необхідність відшкодування шкоди. Наявність непереборної сили як обставини, що виключає протиправність діяння (глава 5 Статей про відповідальність держав) означає неможливість притягнення держави до відповідальності, і, отже, відсутність обов'язку відшкодування шкоди.

По-сьоме, різною є реакція міжнародної спільноти на розглянуті види відповідальності. Вчинення міжнародно-протиправного діяння викликає різкий осуд міжнародної спільноти. У разі правомірної діяльності, якою заподіюється шкода, держава не піддається такому засудженню, і відшкодування розцінюється лише як компенсація шкоди.

Доречним є зауваження з цього приводу С. Б. Раскаля про те, що держава, яка вчинила правопорушення і несе міжнародно-правову відповідальність підлягає осуду як з боку потерпілої держави, так і з боку міжнародного співтовариства в цілому. Саме інститут відповідальності покликаний забезпечити міжнародно-правове оформлення негативно-го ставлення міжнародного співтовариства в особі суверенних держав до держав, що вчиняють правопорушення. М. Х. Фарукшин відмічав, що «корінною, суттєвою властивістю міжнародно-правової відповідальності є закріплене у ній колективне засудження правопорушника» [13, с. 135].

Чи підлягає осуду держава, у зв'язку з правомірною діяльністю якої була невинувато спричинена шкода? Міжнародна практика дає негативну відповідь на це питання. С. Б. Раскалей наводить для прикладу катастрофу радянського пасажирського авіалайнера ТУ-144 під час демонстраційного польоту у Франції 1973 р., в результаті чого французьким громадянам була спричинена шкода. Причини аварії авіалайнера встановлені не були, однак з усією визначеністю було вказано, що в діях радянського екіпажу не можна було простежити намір спричинити шкоду. У той самий час Радянський Союз, не виступаючи учасником Римської конвенції про відшкодування збитків, заподіяних іноземними повітряними суднами третім особам на поверхні 1952 р., яка містить зобов'язання відшкодувати спричинену шкоду незалежно від вини застосовувача, прийняв рішення відшкодувати спричинену французьким громадянам шкоду. На адресу Радянського Союзу не було жодного слова засудження [9, с. 27].

Підводячи підсумок вищевикладеного у даному підрозділі зазначимо таке. Міжнародне право покликане усувати і запобігати шкоді, заподіяній суб'єктам міжнародного права при настанні непередбачених і непереборних надзвичайних обставин. Необхідність правової регламентації таких ситуацій визначила виникнення в міжнародному праві норм, регулюючих відшкодування державами заподіяної шкоди без вини, і, в подальшому, становлення інституту абсолютної відповідальності держав.

Не можна заперечити необхідність укладення універсального договору, який стане основою для подальшої роботи КМП за темою відповідальності держав за правомірну діяльність, що заподіює шкоду іншим суб'єктам міжнародного права. Недостатність правового регулювання питань відповідальності за потенційно небезпечну діяльність, наявність спільних для різних галузей міжнародного права питань у цій галузі, безперечно, ставить світову спільноту перед необхідністю розглядати питання відповідальності комплексно, бажано в єдиному універсальному документі [204, с. 47]. Необхідність прийняття такого договору викликана, з одного боку, постійним розвитком науково-технічного прогресу, а з іншого боку, різними підходами до розуміння шкоди від правомірної діяльності в законодавстві та правозастосовній практиці держав. Варто відзначити і той факт, що чинні міжнародні угоди передбачають лише відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, а не за будь-яку шкоду, завдану без порушення міжнародно-правових зобов'язань.

Список використаної літератури

1. Pisillo-Mazzeschi R. Forms of International Responsibility for Environmental Harm / R. Pisillo-Mazzeschi // International responsibility for environmental harm edited by F. Francioni, T. Scovazzi. – London : Graham & Trotman Limited, 1991. – P. 15-35.
2. Международное право / ред. Игнатенко Г. В., Тиунов О. И. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 2005. – 624 с.
3. Международное право. В 2-х книгах : перевод с английского. Кн. 2 / Броунли Я. ; под ред. : Тункин Г. И. ; пер. : Андрианов С. Н. – Москва : Прогресс, 1977. – 507 с.
4. Современное международное право / Эдуардо Хименес де Аречага / под ред. Г. И. Тункина (Вступ. ст.) ; перевод с испанского Ю. И. Папченко. – Москва : Прогресс, 1983. – 480 с.
5. Barboza J. The Environment, Risk and Liability in International Law / J. Barboza. – Leiden – Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2011. – 204 p.
6. Сидорова Т. Ю. Ответственность в международном атомном и международном космическом праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Татьяна Юрьевна Сидорова. – Санкт-Петербург, 2004. – 171 с.
7. Міжнародне право : [підручник] / В. А. Ліпкан, В. Ф. Антипенко, С. О. Акулов та ін. / заг. ред. В. А. Ліпкана. – Київ : КНТ, 2009. – 752 с.
8. Palmisano G. Fault / G. Palmisano // Max Planck Encyclopedia of Public International Law. – Vol. III. – P. 1128-1136.
9. Объективная ответственность государств в международном праве / С. Б. Раскалей; отв. ред. : В. А. Василенко – Киев : Наук. думка, 1985. – 120 с.
10. Commentaries to the draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session (2001). Report of the Commission to the General Assembly on the work of its fifty-third session // Yearbook of the International Law Commission. – 2001. – Vol. II, Part Two. – P. 31-143.
11. Колосов Ю. М. Ответственность в международном праве / Ю. М. Колосов. – Москва : Юридическая литература, 1975. – 255 с.
12. Денисов В. Н. Абсолютна відповідальність у міжнародному праві (тенденції розвитку) / В. Н. Денисов // Держава і право у світлі сучасної юридичної думки : зб. наук. праць на пошану акад. Юрія Сергійовича Шемшученка, 2010. – С. 426-435.
13. Международная правосубъектность. Некоторые вопросы теории / Н. В. Захарова, Г. В. Игнатенко, Г. К. Курдюков, М. Х. Фарукшин и др. ; отв. ред. : Д. И. Фельдман. – Москва : Юрид. лит., 1971. – 188 с.

Стаття надійшла 27.11.2015 р.

С. С. Андрейченко,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры международного права
и международных отношений

Национального университета

«Одесская юридическая академия»

Фонтанская дорога 23, г. Одесса, 65009, Украина

e-mail: ssandreichenko@gmail.com

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ГОСУДАРСТВА ЗА ПРАВОМЕРНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ: КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ОБОСНОВАНИЕ

Аннотация

Статья посвящена рассмотрению теории абсолютной ответственности в международном праве. Автором изучается юридическая природа, содержание, характерные особенности абсолютной ответственности. Устанавливаются основные отличия абсолютной ответственности государств от ответственности за международные противоправные деяния. Делается вывод о необходимости принятия универсального договора по ответственности государств за правомерную деятельность, причиняющую вред субъектам международного права.

Ключевые слова: международная ответственность, теории международной ответственности, абсолютная ответственность, объективная ответственность.

S. S. Andreichenko,

candidate of legal sciences, Associate Professor,

Associate Professor of International Law and

International Relations Department

of National University “Odesa Law Academy”

23 Fontanskaya str., Odesa, 65009, Ukraine

e-mail: ssandreichenko@gmail.com

STATE RESPONSIBILITY FOR LAWFUL ACTIVITIES: CONCEPTUAL GROUNDS

Summary

The article is devoted to the study of the theory of absolute liability in international law. Since the terms state responsibility and state liability are sometimes used as synonyms, it is important to make a difference because they present two different legal concepts. International liability is based on the proposition that absence of wrongfulness does not prejudice the question of compensation for damage caused by an act of a State. The liability of a State does not stem from its fault or the wrongfulness of its act, but from the injurious consequences suffered by persons beyond its boundaries.

The author examines the legal nature, content, characteristics of absolute liability. The main differences between absolute liability and responsibility for internationally

wrongful acts are determined. Author concludes that it is necessary to adopt the universal agreement on international liability for the injurious consequences of acts not prohibited by international law.

Keywords: international responsibility, international liability theory, absolute liability, strict liability.

References

1. Pisillo-Mazzeschi R. (1991), Forms of International Responsibility for Environmental Harm, *International responsibility for environmental harm* edited by F. Francioni, T. Scovazzi. London : Graham & Trotman Limited.
2. Ignatenko, G. V. & Tiunov, O. I. (2005). *Mezhdunarodnoe pravo* [International Law]. Moskva : Izdatelskaiia gruppa NORMA-INFA. [in Russian].
3. Brounli, YA. (1977). *Mezhdunarodnoe pravo* [International Law]. Moskva : Progress. [in Russian].
4. Eduardo KHimenes de Arechaga (1983). *Sovremennoe mezhdunarodnoe pravo* [Modern International Law]. Moskva : Progress. [in Russian].
5. Barboza J. (2011), *The Environment, Risk and Liability in International Law*. Leiden – Boston : Martinus Nijhoff Publishers.
6. Sidorova, T. YU. (2004). *Otvetstvennost v mezhdunarodnom atomnom i mezhdunarodnom kosmicheskom prave* [Responsibility in international atomic law and international space law] : avtoref. dys. na zdobuttia naukovooho stupenia... kand. yuryd. nauk : 12.00.10, Sankt-Peterburg. [in Russian].
7. Lipkan, V. A., Antypenko, V. F. & Akulov, S. O. (2009). *Mizhnarodne pravo* [International Law]. Kyiv : KNT. [in Ukrainian].
8. Palmisano G. Fault, *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, Vol. III, pp. 1128–1136.
9. Raskaley, S. B. (1985). *Obektivnaia otvetstvennost gosudarstv v mezhdunarodnom prave* [Objective responsibility of the state in international law]. Kiev : Nauk. dumka. [in Russian].
10. Commentaries to the draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session (2001). Report of the Commission to the General Assembly on the work of its fifty-third session, *Yearbook of the International Law Commission*, Vol. II, Part Two, pp. 31-143.
11. Kolosov, YU. M. (1975). *Otvetstvennost v mezhdunarodnom prave* [Responsibility in international law]. Moskva : YUridicheskaia literatura. [in Russian].
12. Denisov, V. N. (2010). *Absoliutna vidpovidal'nist' u mizhnarodnomu pravi (tendentsii rozvytku). Derzhava i pravo u svitli suchasnoi yurudichnoi dumky – State and law in the aspects of modern law conception*, pp. 426-435. [in Ukrainian].
13. Zakharova, N. V., Ignatenko, G. V., Kurdiukov, G. K. & Farukshyn, M. KH (1971). *Mezhdunarodnaia pravosubektnost. Nekotorye voprosy teorii* [International juridical personality. Theoretical aspects]. Moskva : YUrud. lit. [in Russian].